

Тематски зборник
КОСОВО И МЕТОХИЈА КРОЗ ЧИЊЕНИЦЕ,
ТУМАЧЕЊА И СИМБОЛЕ

књига 2
ИСТОРИЈА И ЕТНОЛОГИЈА

Тематски зборник
КОСОВО И МЕТОХИЈА КРОЗ ЧИЊЕНИЦЕ,
ТУМАЧЕЊА И СИМБОЛЕ

књига 2
ИСТОРИЈА И ЕТНОЛОГИЈА

Издавач

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

За издавача

Проф. др Драган Танчић, директор

Уредили и приредили:

др Ивана Рајовић Женарју, виши научни сарадник
др Весна Зарковић, виши научни сарадник

Рецензенти

др Божидар Зарковић, редовни професор
др Срђан Цветковић, научни саветник
др Саша Станојевић, ванредни професор
др Ана Костић Ђекић, ванредни професор
др Александар Павловић, виши научни сарадник

Лектура

Проф. др Јелена Војиновић Костић

Припрема за штампу

Миодраг Панић

Штампа

ГИД „Pi-press“, Пирот

Тираж

150

ISBN 978-86-89025-92-7

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Тематски зборник
**КОСОВО И МЕТОХИЈА
КРОЗ ЧИЊЕНИЦЕ, ТУМАЧЕЊА
И СИМБОЛЕ**

књига 2
ИСТОРИЈА И ЕТНОЛОГИЈА

Лепосавић, 2023.

Објављивање овог зборника суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9–12
Марко П. Атлагић, Филип М. Обрадовић, <i>Српски хералдички симболи на Косову и Мейхохији као темељ српској националној и државној идентитетској Рејублике Србије</i>	13
Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић, <i>Слојеви и облици симболичкој мишљења у српском средњовековном уметничком наслеђу XIV столећа на Косову и Мейхохији</i>	29
Ђорђе Н. Ђекић, <i>Насианак кривчној йрава: казне у Хрисовуљи Манасиџира Бањска</i>	67
Ивана С. Женарју Рајовић, <i>Јерусалимска соба у Великој Хочи</i>	87
Мирослав С. Милошевић, <i>Делайносй руских конзула на Косову и Мейхохији у XIX и йочейком XX века</i>	105
Весна С. Зарковић, <i>Косовски вилајей у йлановима Аустроујарске 1896–1908.</i>	129
Иван М. Бецић, <i>Државна йомоћ црквама на Косову и Мейхохији йосле великој райа</i>	155
Божица Ж. Славковић Мирић, <i>Новине, шйамйа и медијска кулйура на Косову и Мейхохији у йериоду између два свейска райа</i>	171
Јован Ј. Алексић, <i>„Индустиријализација Јужне Србије“: Свечано ойварење рудника „Трейча“ окйобра 1930. йодине</i>	189
Сава Д. Ђурђевић, <i>Турска национална мањина на Косову и Мейхохији йоком йедесейих йодина двадесейој века</i>	201
Петар Р. Ристановић, <i>Жрйве демонстирација у САП Косово 1981. йодине</i>	215
Ена С. Мирковић, <i>Недельне информативне новине (НИН) и „Косовски рай“ 1998–1999</i>	229

- Александар С. Павловић, *Прилої размаїрању
концеїїа „їомирења“ Срба и Албанаца на Косову
и Мейхохији: Сїавови їриїадника срїске заїеднице
у Косовској Миїровици*253
- Невена С. Петковић, *Симболика сїруїане їоїаче
у народним обичаїма Срба на ценїралном Косову*283
- Небојша Д. Ђокић, Јелена Б. Рогожарски, Милена М. Балтић,
Прилої истїорији Средачке жуїе307

CONTENT

FOREWORD	9–12
Marko P. Atlagić, Filip M. Obradović, <i>Serbian Heraldic symbols in Kosovo and Metohija as the foundation of the Serbian national and state identity of the Republic of Serbia</i>	13
Dragana J. Janjić, Goran M. Janićijević, <i>Layers and forms of Symbolic thinking in Serbian middle ages artistic heritage of the XIV century from Kosovo and Metohija</i>	29
Đorđe N. Đekić, <i>Origins of criminal law: punishments in the Banjska monastery Chrysobull</i>	67
Ivana S. Ženarju Rajović, <i>Jerusalem room in Velika Hoča</i>	87
Miroslav S. Milošević, <i>Activity of Russian consuls in Kosovo and Metohija in the 19th and early 20th centuries</i>	105
Vesna S. Zarković, <i>Kosovo vilayet in Austria-Hungary's plans 1896–1908</i>	129
Ivan M. Becić, <i>State aid to churches in Kosovo and Metohija after the Great War</i>	155
Božica Ž. Slavković Mirić, <i>Newspapers, press and media culture in Kosovo and Metohija in the period between the two world wars</i>	171
Jovan J. Aleksić, <i>„Industrialization of Southern Serbia“: ceremonial opening of the mines „Trepča“ in October 1930</i>	189
Sava D. Đurđević, <i>The Turkish national minority in Kosovo and Metohija during the 1950s</i>	201
Petar R. Ristanović, <i>Victims of demonstrations in SAP Kosovo in 1981</i>	215
Ena S. Mirković, <i>Weekly newspapers (NIN) and the „Kosovo War“ 1998 – 1999</i>	229

- Aleksandar S. Pavlović, *A contribution to the consideration of the concept of „reconciliation” of Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija: attitudes of members of the Serbian community in Kosovska Mitrovica*253
- Nevena S. Petković, *The symbolism of the scraped bread in the folk customs of the Serbs in the Central Kosovo basin*283
- Nebojša D. Đokić, Jelena B. Rogožarski, Milena M. Baltić, *A contribution to the history of Sredačka Župa*307

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЖРТВЕ ДЕМОНСТРАЦИЈА У САП КОСОВО 1981. ГОДИНЕ**

Айсиџракиј: У раду је на основу необјављених извора и публиковане архивске грађе и релевантне литературе расветљен број жртава током демонстрација и покушаја побуне Албанаца у покрајини Косово 1-3. априла 1981. године. Овај број је предмет бројних манипулација, мистификација и злоупотреба током претходне четири деценије. У периодици, публицистици али и академским књигама и радовима о косовском питању срећу се различите процене броја жртава. Често се говори о стотинама, па чак и о 1000 могућих жртава, што је вишеструко више од званичног броја од осам страдалих демонстраната и једног милицајца. Доступни извори омогућавају да се са великом сигурношћу идентификују све жртве и донекле расветле околности под којима су страдале.

Кључне речи: косовско питање, САП Косово, демонстрације на Косову 1981, жртве демонстрација.

У пролеће 1981, током марта и прва три дана априла, у Социјалистичкој Аутономној Покрајини (САП) Косово букнуле су масовне демонстрације Албанаца које су у појединим тренуцима прерасле у покушај отворене побуне. Демонстрације су избије као излив дуго таложеног незадовољства због социјалних проблема: сиромаштва и осећаја бесперспективности у покрајини у којој су преко 80% становништва чинили млади. Свеprisутно незадовољство искористиле су групе припадника албанског илегалног сепаратистичког покрета да подстакну разбуктавање немира и наметну своје идеје као централну тему демонстрација. Веома брзо, већ током првог дана демонстрација (11. март), захтеви демонстраната су почели да се померају од социјалних тема ка националним. Током ескалације немира, од 1. до 3. априла, главни захтев демонстраната изражаван је кроз повик

* Научни сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

„Косово република“. Тек нешто ређе чули су се повици „Јединство“ – што је био позив за уједињење Косова са Албанијом (Ристановић 2020).

Демонстрације су угушене након интервенције јаких снага безбедности. Током 2. априла проглашено је кризно стање на територији покрајине. До 4. априла ванредно стање је уведено у седам општина.¹ Током три дана (1-3. априла) до нереди је дошло у 12 од 21 општине САП Косова.

Специјалне јединице Савезног Секретаријата унутрашњих послова (СУП) и јединице милиције из свих република и покрајине Војводина пребачене су у покрајину и распоређене да задатком да одржавају ред и мир. У покрајину су распоређене додатне јединице војске које су заузеле позиције у околини већих градова, војних база и најважнијих институција. Авиони и хеликоптери су надлетали градове.

Захваљујући акцији снага безбедности и јаким снагама милиције и војске распоређеним у покрајини од 4. априла је владао напети мир.² Руководство СФР Југославије и Централни комитет (ЦК) Савеза комуниста Југославије (СКЈ) демонстрације у САП Косово су оценили као „покушај контрареволуције“ што је била најтежа могућа квалификација у комунистичком вокабулару.³ Након такве оцене прокламована је оштра политичка борба против „непријатеља“ која је требало да обухвата обрачун са сепаратистима и националистима, појачан идеолошко-политички рад, посебно међу омладином, и „диференцијацију“, односно утврђивање одговорности и смене у покрајинском руководству.⁴

Током наредних месеци и година борба против „контрареволуције“ претворила се у бескрајна суђења припадницима разних илегалних група које су откриване широм покрајине. Строге, вишегодишње казне затвора за младе (често малолетне) починиоце требало је да створе привид озбиљности и одлучности борбе за „стабилизацију“ и да заштити покрајинске руководиоце од упорних позива из Београда за утврђивање одговорности и смене. Парадоксално, репресивне мере против националним идејама опијене омладине имале су супротан ефекат – симпатије према илегалном покрету међу Албанцима су расле а сам покрет је јачао.

Једно од најефикаснијих оружја у рукама припадника илегалног покрета биле су гласине. Њихову улогу у јачању националистичког покрета

- 1 Архив Југославије (АЈ), фонд 803 (Председништво СФРЈ), кутија 99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ, одржане 5. априла 1981, излагање Махмута Бакалија. (Државна тајна)
- 2 АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја у САП Косово од 11. марта до 9. априла 1981. године“ (Државна тајна), Материјали са 14. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. априла 1981.
- 3 АЈ, фонд ЦК СКЈ 507 кутија II/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.
- 4 Архив Србије (АС), фонд ЦК СКС њ2 ПК СКК фасцикла 28, „Акциони програм Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини“, Материјали са 18. седнице ПК СКК, одржане 23. маја 1981.

током осамдесетих немогуће је квантификовати али је извесно да је она била велика. На то упућују бројни примери. Инцидент у студентској мензи који је 11. марта подстакао прве демонстрације студената био је по свој прилици инсцениран али је незадовољство студената условима исхране, студирања и живота уопште било стварно, због чега су демонстрације лако букнуле. Међутим, током вечери 11. марта поклич за даљу мобилизацију демонстраната био је – „Вратите нам другове“ – што је био позив да се ослободе ухапшени студенти иако тога дана нико није био ухапшен.⁵

Током друге половине марта покрајином су се шириле гласине да се десетине студената Албанаца налазе у затвору само зато што су тражили боље услове студирања, иако пре 25. марта ниједан студент није ухапшен нити задржан у притвору. Гласине су биле толико раширене да је морао да реагује Општински комитет СК Приштине и 21. марта изда саопштење у којем су осуђени „покушаји шпекулисања, преувеличавања, драматизације, дезинформисања, интрига“ (Побједа 1981).

Слична ситуација се понављала и током ескалације немира, од 1. до 3. априла. Покрајином су колале гласине о десетинама мртвих, о српским милицајцима који сакате и убијају албанску омладину и о улицама прекривеним крвљу и деловима тела (Danas 1982). Ове тврдње остале су трајно урезане у колективном сећању Албанаца.

Ширење гласина о великом броју страдалих показало се као врло ефикасно пропагандно оруђе. Циљ оваквих гласина био је двојак. С једне стране требало је да подстакну анимозитет Албанаца према полицијским снагама (које су проглашаване за „српске“) и мобилишу масе у одбрани националних интереса. Са друге стране тврдње о претераној репресији и бројним жртвама биле корисне у покушајима интернационализације косовског питања. Гласине су наишле на плодно тле не само међу Албанцима већ и код дописника иностраних медија, радника међународних организација и код (у овом периоду још веома ретких) иностраних политичара који су се заинтересовали за кризу на Косову.

Југословенско руководство је прво званично саопштење о броју страдалих објавило 6. априла, три дана након смиривања демонстрација. Члан Председништва ЦК СКЈ, Стане Доланц, тога дана одржао је конференцију за штампу на којој је саопштио да је током немира страдало девет демонстраната и два милицајца (Шта се догађало на Косову 1981: 32). Једанаест дана касније, 17. априла, након што се безбедносна ситуација стабилизovala, председник Председништва ЦК СК Косова Махмут Бакали у Приштини је одржао конференцију за штампу за иностране новинаре. Саопштио је да је током немира 2. и 3. априла на улицама покрајине страдало осам грађана и један милицајцац (Политика 1981). Ово су биле коначне бројке из којих је стало југословенско руководство.

Уочљиво је да постоји разлика у бројевима које је 6. априла изнео Доланц и података које је пред новинарима изнео Бакали 11 дана касније.

5 АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

Недоследности су по свој прилици резултат конфузије која је владала у југословенском врху током и непосредно након демонстрација. Данас доступна архивска документација (материјали са седница и стенографски записници) показује да су до савезног државног и партијског руководства пристизали непотпуни и противречни извештаји. Практично сви подаци (о броју учесника демонстрација, карактеру парола, социјалном саставу масе демонстраната, итд.) разливали су се у зависности од тога да ли су долазили од покрајинских, републичких или савезних органа.

Подаци које је 6. априла изнео Доланц саопштени су на седници Председништва СФРЈ, одржаној дан раније, 5. априла у Београду, у својству Врховног штаба. На почетку заседања Махмут Бакали је поднео опсежан извештај. Између осталог навео је да је страдало девет грађана (пет у Приштини, по два у Урошевцу и Вучитрну) док је један милицајац рањен и налази се у критичном стању.⁶ Након њега извештај је поднео савезни секретар за унутрашње послове Фрањо Херљевић. Његови подаци су се разликовали у томе што је навео да је један милицајац убијен а да је још један тешко рањен и да највероватније неће преживети.⁷

Разлика у подацима које су саопштили Бакали и Херљевић тицала се судбине милицајца Ибрахима Абазија (1953-1981) који је тешко рањен у Приштини, 2. априла. Абази је обављао дужност возача оклопних кола и рањен је у главу хицима из ватреног оружја. Његово стање је било тешко и информације су говориле да неће преживети. Истога дана када је одржана седница Председништва СФРЈ Абази је преминуо и сахрањен је у родном селу Главнику код Подујева. Његова ситуација је по свој прилици створила забуну због које су на седници саопштени противречни подаци о броју страдалих.

Потврду да је Ибрахим Абази једини милицајац који је убијен током демонстрација донео је пријем породица милицајаца страдалих у САП Косово током 1981. код савезног секретара за унутрашње послове Херљевића. Фотографије са пријема одржаног у Београду 16. децембра 1981. и извештаји у медијима показују да су на њему су били присутни чланови породица пет милицајаца, међу њима и породица Ибрахима Абазија.⁸ Друга четворица страдалих милицајаца убијени су током неуспешне акције хапшења Тахира Мехе, у селу Горње Преказе, 13. маја 1981 (Ристановић 2022: 171-207). Абазијево име такође се налази и на списку страдалих Албанаца током 1981. који је саставила Сабиле Кечмези Баша. (Keçmezi-Basha 2009: 465). С обзиром да је могуће идентификовати све остале страдале са списка и околности под којима су преминули може се закључити да је Ибрахим Абази био једини милицајац убијен током демонстрација у САП Косово 1981.

Што се броја страдалих демонстраната тиче Доланц је 6. априла новинарима пренео податке које је дан раније на седници саопштио Бакали.

6 АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

7 *Исто*, излагање Фрање Херљевића.

8 АЈ, фонд Тањут 112, 771, L8202, фотографија бр. 8.

У односу на податке које се Бакали изнео 11 дана касније разлика је у броју демонстраната страдалих у Приштини. Бакали је на седници 5. априла рекао да је у главном граду покрајине страдало пет демонстранта (укупно девет у покрајини) док је 17. априла страним новинарима саопштио да је укупно страдало 8 демонстраната, од чега четири у Приштини. О извору ове недоследности може се само нагађати. Једна претпоставка може да буде да је у данима конфузије преминули милицајац Ибрахим Абази убројан и у страдале демонстранте у Приштини, где је био рањен. Ипак, ово је само претпоставка и прави разлог за разлике у саопштењима остаје неоткривен.

Подаци о броју страдалих које је Махмут Бакали саопштио 17. априла остали су званична цифра из које су стали покрајинско, републичко и савезно руководство. Број од осам страдалих демонстраната и једног страдалог милицајца у међувремену је константо довођен у питање од стране новинара, публициста, представника међународних организација и истраживача.

Сумње у званични број извирале су из пропаганде коју су ширили припадници сепаратистичког покрета и медији из Албаније, као у дубоког неповерења које је на западу постојало према званичним подацима које је саопштавао југословенски комунистички режим. Комбинација албанске пропаганде и сумњичавости западних новинара створила је плодно тле да оспоравање званичног броја жртава демонстрација постане практично опште место и једна од широко прихваћених „истина“ из историје косовске кризе.

У данима током и након демонстрација емигрантски листови на албанском писали су о десетинама и стотинама мртвих на улицама покрајине. Кампањи су се прикључили званични медији из Тиране. „Зери и популит“ је у једном чланку известио да су у Приштини улицама текли „потоци крви“ и да су „стотине људи рањени и убијени“. (Mertus 1999: 32) Овакве тврдње су наставиле да пристижу из Тиране и у наредном периоду.

Разлог за то је била одлука Енвера Хоџе да подржи демонстрације и захтев за проглашење републике. Истовремено, званична Албанија је подржала „територијални интегритет“ Југославије чиме је суштински потврђена дугогодишња политика Албаније према Југославији.⁹ Циљ је било оснаживање Албанаца и њихових сепаратистичких тежњи док је идеја оцепљења Косова и других делова СФРЈ насељених Албанцима остављана за неки наредни период, када се Југославија нађе у кризи.

У кампању подршке демонстрацијама и захтевима демонстраната укључили су се сви главни листови у Албанији: партијски лист „Зери и популит“, потом лист Демократског фронта Албаније „Башкими“ и лист Савеза писаца и уметника Албаније „Дрита“.¹⁰ Енвер Хоџа је у својој књизи „Титоисти“, објављеној 1982, писао о стотинама мртвих Албанаца током демонстрација (Нохћа 1982: 623).

9 АЈ, ф507 II/66, АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981, излагање Александра Грличкова.

10 Текстови из ових листова су праћени и анализирани у Танјуговом „Албанском билтену“. АС, фонд Танјуг, к13.

Сличне тврдње чуле су се на протестима које су албански емигранти организовали широм западне Европе и САД. Већ до средине јуна 1981. албанске емигрантске организације организовале су 22 демонстрације.¹¹ Водећу улогу имале су организације блиске режиму у Тирани и под контролом албанске тајне полиције Сигурими. Тако је „Црвени фронт“ организовао демонстрације у Берну, Цириху, Штутгарту, Дизелдорфу, Минхену, Стокхолму и Женеви.¹²

На овим протестима изношене су тврдње о жестокој репресији „српских снага“ у САП Косово и огромном броју жртава. У Вашингтону су дељени леци на којима је писало: „Побуна Албанаца је само почетак краја вештачке вишенационалне југословенске полицијске државе. Од самог наставка Југославија је одржавана уз помоћ прогона, терора и убистава.“¹³ Окупљени су говорили о женама и деци који су гажени тенковима због чега је на улицама покрајине током демонстрација било „више стотина мртвих, више хиљада ухапшених“.

Циљ режима у Албанији и албанских емигрантских организација био је да интернационализују косовско питање.¹⁴ Да би то учинили обраћали су се организацијама које су се бавиле заштитом људских права и заштитом политичких затвореника на комунистичком истоку. Због тога су убрзано прилагођавали своје симболе и наступ: од екстремних левичара постајали су борци за људска права. Као пример може да послужи Идриз Бећа, који се представљао као руководилац „Албанске организације политичких избеглица“. Он је дао интервју телевизији у Бриселу и утицајном белгијском листу „Соар“. Том приликом је изјавио да је на Косову током немира убијено 340 људи (Борба 1981). Организације попут оне Идриза Беће почеле су да шаљу на десетине дописа владама западних држава, утицајним појединцима и организацијама, са циљем да укажу на „кршење људских права Албанаца“ у Југославији.¹⁵ Један од крунских доказа био је велики број мртвих током демонстрација.

Упорна кампања постепено је давала резултате, поготову код западних политичара који су гајили дубоко неповерење према комунистичким режиму и нису детаљно познавали ситуацију у Југославији. Тако је сенатор из

11 АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Франње Хрељевића, излагање Франје Хрељевића.

12 АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанске емиграције на Западу и мере служби безбедности на онемогућавању њеног деловања“ (Строго поверљиво), Материјали са 16. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. јуна 1981.

13 АС, ф Танјут, к12, „Антијугословенска манифестација у Вашингтону“, Асошијејтед Прес, 13. април 1981.

14 АС, фонд Председништво СР Србије г274 к24/II, „Извештај о стању безбедности у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 89. (заједничке) седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СРС, одржане 16. новембра 1981.

15 АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла“ (Строго поверљиво), Материјали са 10. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 26. априла 1983.

Северне Каролине, Џеси Хелмс¹⁶, у говору пред једном комитетом Сената САД 1983. изјавио да је у демонстрацијама на Косову убијено око 1.600 Албанаца а 5000 затворено (Prifti 1990: 60).

Још бољи доказ колико је албанска пропагандна кампања била успешна представља извештај организације Аменсти Интернешнл из 1985. године. Ова организација је већ годинама указивала на лош третман политичких затворена у Југославији. Организовали су кампање масовног слања писама са захтевима за ослобађање политичких затвореника и били су веома критични према југословенском режиму. У њиховом извештају, четири године након демонстрација, нашао се податак да је на Косову током немира убијено до 300 лица (Amnesty International 1985: 12).

Податак из овог извештаја, заједно са тврдњама о стотинама мртвих које су шириле албанске емигрантске организације, нашао је место у бројим каснијим публикацијама и књигама академских аутора. У два најутицајнија академска дела, историјама Косова из пера Ноела Малколма и Миранде Викерс, наводи се да је потенцијални број жртава током демонстрација био „до 1000“, уз ограду аутора да ова тврдња потиче из редова Албанаца и да је вероватно претерана (Malcolm 1999: 335; Vickers 1998: 198).

Слични подаци могу се пронаћи и у другим утицајним и често цитираним књигама академских аутора и публициста. Британски историчар Ричард Крамптон помиње „незваничне процене“ које су говориле да је „у првој половини 1981. било 1.000 мртвих и много више од тога ухапшених“ (Крамптон 2003: 209). Новинар и публициста Кристофер Бенет навео је да би број мртвих могао да буде „значајно виши“ од званичног (Bennett 1995: 95). Дугогодишња дописница немачких листова из Југославије, Кристина вон Кол, навела је да је „око сто Албанаца“ страдало (Von Kohl; Libal 1997: 59). Амерички историчар и одличан познавалац историје комунистичке Југославије, Ленард Коен, такође је навео да су „незваничне процене“ говориле о „близу стотину“ мртвих (Cohen 2001: 27). Новинарка и публициста, пореклом из Хрватске, Бранка Магаш, у својој утицајној и често цитираној књизи о распаду Југославије тврдила је да је да је „стварни број“ жртава демонстрација „несумњиво већи“ од званичног и да можда иде до 300 мртвих (Магаш 2003: 16). Коначно, Тим Џуда у свом уобичајеном маниру нехајног односа према чињеницама навео је да је „званично“ страдало 57 лица али да је прави број вероватно неколико стотина (Judah 2008: 58).

Уочљиво је да су поједини албански аутори знатно умеренији у тврдњама о броју жртава демонстрација. Паулин Кола, некадашњи службеник Министарства спољних послова Албаније и дугогодишњи новинар ВВС-а, у својој књизи поменуо је тврдње о 1000 мртвих али се оградио речима да су оне претеране. У наставку је навео да је Приштинска невладина

16 Jesse Alexander Helms Jr. (1921-2008), члан Сената САД од 1973. до 2003.

организација „Савет за заштиту људских права и слобода“ у обимном извештају из 1992. навела имена 13 наводно страдалих у немирима (Кола 2003: 158). Гезим Кранићи у једном од свој радова навео да је у немирима страдало неколико десетина демонстраната (Krasniqi 2012: 85). Међутим, Етем Чеку, професор на Универзитету „Хасан Приштина“ у Приштини и учесник демонстрација 1981, у својој књизи наводи број од девет мртвих демонстраната (Çeku 2016: 186). Историчарка са Косова, Сабиле Кечмези Баша, у попису страдалих Албанаца током 1981. наводи само имена страдалих. Када се са тог пописа одстрани Албанци регрути који су извршили самоубиство за време службе у Југословенској народној армији (ЈНА), као и припадници илегалних група који су преминули у притвору, остају имена девет демонстраната и једног милицајца (Keçmezi-Basha 2009: 465).

На основу данас доступних материјала и записника са седница највиших савезних, републичких и покрајинских органа, потом на основу периодике, мемоаристике и коначно захваљујући меморијалима који данас постоје на простору Косова, могуће је са великом сигурношћу доћи до броја страдалих, њихових имена, основних биографских података и донекле реконструисати околности под којима су неки од њих страдали.

Немири у САП Косово ескалирали су од 1. до 3. априла. Током 1. и 2. априла центар догађаја је била Приштина са околином и Подујево, док су демонстрације у остатку покрајине биле мање насилне. Током 3. априла ситуација у Приштини је стабилизована али је насиље ескалирало у неколико других градова покрајине.

Прве жртве демонстрација пале су 2. априла на улицама Приштине. Насер Хајризи (1962) и Аслан Пирева (1961) убијени су 2. априла око 9.00 часова ујутру. Двојица средњошколаца од раније су била повезана са албанским илегалним сепаратистичким покретом и били су чланови „Марксистичко-лењинистичке партије Косова“.

Насер Хајризи је био из села Енце крај Косова Поља. Стриц му је био Мехмет Хајризи, један од организатора илегалних група током седамдесетих, члан „Револуционарне групе Косова“ а потом „Организације марксиста-лењиниста Косова“. Хајризи је касније био уредник бројних листова у емиграцији и члан албанске делегације на преговорима у Рамбујеу 1998. године. Његова породица је имала дугу традицију борбе против југословенског режима. Тројица Мехметових блиских рођака, укључујући брата Зеџира, ухапшени су и осуђени на казне затвора 1961. године због сепаратизма. Мехмет Хајризи је избегао хапшење 1974, након разбијања „Револуционарне групе Косова“, и наставио са илегалним радом. Насера Хајризија је укључио у рад покрета још као дечака, дајући му да преноси и чита илегалну литературу.¹⁷ Мехмет је касније сведочио да је Насер Хајризи са само 12 године преносио илегални материјал између њега и Џафера Шатрија, још једног истакнутог члана сепаратистичког покрета.

17 <https://www.epokaere.com/mehmet-hajrizi-prijes-i-shquar-i-levizjes-per-liri-dhe-bashkim-kombetar/> (11. 8. 2023)

Хајризи био ученик трећег разреда средње електротехничке школе „Миладин Поповић“. У илегални покрет је укључио свог друга Аслана Пиреву, из села Пропаштица, околина Приштине. Њих двојица су били свесни врења које је трајало међу Албанцима од 26. маја (када је избио до тада највећи сукоб демонстраната и милиције у Приштини) до 1. априла. Када је 2. априла отпочела ескалација немира у Приштини Хајризи и Пирева су повели масу ученика ка центру града. Сведочанства говоре да су први изашли из учионице, кроз прозор, јер је директор закључао врата школе. Следили су их њихови школски другови. Недалеко од Народне банке обојица су погођени хицима из ватреног оружја.

Друге две жртве демонстрација 2. априла у Приштини били су Целал Малићи (1957) и Салих Абази (1953). О њиховој погибији не зна се много. Абази је био из села Букош, општина Вучитрн. Другог априла је био један од предводника радника који су из Облића кренули према Приштини.

Прва група из Облића кренула је у колони, носећи Титову слику, албанску и југословенску заставу. Са собом су имали каменице и мотке али су многи понели и ватрено оружје. До града су стигли у поподневним часовима. Друга група радника из Облића кренула је нешто касније, после прве веће групе. Милиција је ову колону разбила у Приштини, код Драгодана.¹⁸ Ипак, највећи број радника из Облића успео је да стигне до центра града. Међу њима је био и Салих Абази који је убијен.

Током немира 2. априла војска није учествовала у сукобима. Демонстранти су користили камење, мотке, ножеве и ватрено оружје. Милиција је по свој прилици такође пуцала иако је више функционера на седницама савезног руководства изјавило да милицајци нису пуцали у Приштини. О жестини сукоба сведоче речи Фрање Хрељевића који је изјавио да је један припадник специјалне милиције погођен пет пута у пределу срца. Живот му је спасио панцир.¹⁹

Током 2. априла према подацима покрајинског СУП-а повређена су 52 милицајца, од чега 5 теже. Двојица су се налазила у животној опасности. Повређена су и 74 грађанина, од чега је 67 рањено ватреним оружјем. Страдало је четири лица.

Након великих немира на улицама Приштине 2. априла стање у граду се током ноћи смирило. Распоређене су јаке снаге милиције. Војска је чувала најважније објекте. Наступио је опрезни мир.

Сутрадан, 3. априла, немири су ескалирали у неколико других градова покрајине. Најтеже стање било је у Вучитрну, Урошевцу и Митровици. У Урошевцу је избио жесток сукоб милиције и грађана, међу којима је било пуно средњошколаца. Главни захтев демонстраната био је да војска

18 АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских демонстрација у Приштини 11, 25. и 26. марта, 1, 2. и 3. априла 1981. године“ (Строго поверљиво), Материјали са 17. седнице ПК СК Косова, одржане 5. маја 1981.

19 АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фрање Херљевића.

и јединице милиције из других република напусте покрајину. Немири су ескалирали, пуцано је са обе стране. Рањен је 21 демонстрант а двојица су убијени. Повређено је пет милиционера.

Убијени демонстранти били су Риза Матоши (1955), радник дрвног комбината „Тафик Ченга“ у Урошевцу, и Шериф Франгу (1962), студент из Доње Слатине. Околности под којима су страдали нису познате. С обзиром да су, поред средњошколаца, највећи део масе демонстраната чинили студенти и радници може се претпоставити да су Матоши и Франгу страдали током окршаја окупљених са милицијом.

У Вучитрну су демонстрације ескалирале испред школе унутрашњих послова. Демонстранти су узвикивали „Хоћемо републику, милом или силом“ и покушали су да на силу уђу у просторије школе, вероватно како би позвали питомце да им се придруже. До жестоког сукоба је дошло јер је постојала могућност да демонстранти у школи дођу у посед веће количине оружја.²⁰ Пуцано је са обе стране. Убијена су два демонстранта, Салих Мулаку (1910) и Ружди Хисени (1954). Пет их је тешко повређено, из ватреног оружја.²¹

Околности под којима су Мулаку и Хисени убијени остале су неразјашњене. Хисени је био студент и може се претпоставити да је страдао током окршаја са милицијом. Међутим, Салих Мулаку је био пензионер, у време демонстрација је имао 71 годину, и тешко је претпоставити да се налазио у маси најагресивнијих демонстраната који су покушали да уђу у школу унутрашњих послова.

Коначно, у Митровици је 3. априла страдао Синан Бајрами, ученик средње техничке школе, пореклом из села Деди. Бајрами је страдао несрећним случајем. Након сукоба демонстраната и милиције, недалеко од моста код Дудиног крша на Ситници, Бајрами је заједно са још неколицином средњошколаца скочио у реку, како би се побегао од милиције. Удавио се у хладној води. Тело му је пронађено неколико дана касније.²²

Званична истрага о околностима и узроцима смрти демонстраната током немира 2. и 3. априла у САП Косово никада није вођена. Тачне околности под којима су убијени демонстранати и један милиџајц никада неће бити до краја разјашњене. На основу доступне документације може се закључити да ни у савезном руководству нису имали конкретне информације. Ипак, неке изјаве и чињенице су значајне и треба их навести.

Прве жртве демонстрација, Насер Хајризи и Аслан Пирева, убијени су сатима пре него што су специјалне јединице милиције из осталих република стигле у покрајину. У том тренутку у Приштини су се налазиле само снаге покрајинске милиције и специјална јединица савезног СУП-а, која је ту распоређена након првих демонстрација 11. марта. На конференцији

20 АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

21 АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

22 <https://oralhistorykosovo.org/sr/gani-osmani-2/> (Пристипљено 13. 8. 2023)

за новинаре, 6. априла, Стане Доланц је изјавио да су прве жртве (Хајризи и Пирева) страдали од ватре других из масе (Шта се догађало на Косову 1981: 29-39). Више функционера је навело да милиција током 2. априла у Приштини није пуцала на демонстранте.²³ По свој прилици то није тачно – сведочанства говоре да је пуцања било са обе стране.

Функционер из Босне и Херцеговине, Бранко Микулић, 2. априла је стигао у Приштину да изблиза прати развој стања. На седници Председништва СФРЈ, одржаној 5. априла у својству Врховног штаба државе, Микулић је изјавио да „ми једноставно не знамо ко је пуцао“ и да се „пуцало из кућа, у поворци демонстранта“. Упечатљиво је да је Микулић (иначе етнички Хрват) довео у питање околности под којима су страдала два демонстранта, један у Вучитрну (Риза Матоши) и други у Урошевцу (Салих Мулаку). Микулић је за Матошија рекао да је питању био „примеран радник, поштен човек“ и „нико не зна како је убијен“. Према наводима Микулића Матоши и Мулаку су убијени под неразјашњеним околностима, далеко од места где су се демонстранти окупљали, где није било војске ни милиције, па је чак сумњао да је у питању освета или неки други мотив.²⁴ Сличне тврдње је поновио и савезни секретар за унутрашње послове Фрањо Херљевић.

Треба нагласити да су све ове тврдње изнесене у данима конфузије, када функционери нису располагали са поузданим информацијама. У наредним данима и недељама о жртвама и околностима под којима су страдале није се разговарало на највишем нивоу.

Важно и поуздано сведочанство о броју жртава демонстрација су меморијали који данас постоје на Косову, подигнути у част убијених демонстраната. У Приштини се налази спомен плоча подигнута у знак сећања на Насера Хајризија и Аслана Пиреву. Званичници Косова сваке године полагају цвеће крај ње.²⁵

Сличне спомен плоче се налазе и у Вучитрну и Урошевцу. Улице у Вучитрну, Приштини и Косову Пољу носе име Насера Харизија, Аслан Пирева има улицу у Приштини, Риза Матоши у Вучитрну, Шериф Франгу у Витини и Урошевцу, Џедал Малићи у Приштини, Салих Абази у Вучитрну и Ружди Хисени у Вучитрну. Уочљиво је ниједна улица на Косову није названа по Салиху Милакуу, пензионеру који је убијен током демонстрација.

Убијени демонстранти су међу Албанцима на Косову стекли ореол „мученика“ у националној борби и њихова имена се помињу на свечаним седницама, у песмама, овековечена су на меморијалима. У таквим околностима немогуће је замислити да су постојали други убијени демонстранти (а камоли десетине или стотине њих) који су данас потпуно заборављени. Албански историчари

23 АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фрање Херљевића.

24 *Исто*, излагање Бранка Микулића.

25 <https://kosovapress.com/en/ne-42-vjetorin-e-renies-perkujtohen-deshmoret-naser-hajrizi-dhe-asllan-pireva/> (Приступљено 13. 8. 2023)

са Косова, попут Етема Чекуа и Сабиле Кечмези Баша, у пописима страдалих демонстраната наводе истих девет имена која су наведена и у овом раду.

На основу свега наведеног може се закључити да је званични број страдалих у демонстрацијама у САП Косово 1981, који је саопштило југословенско руководство, био у највећој мери тачан. У овом попису није била побројана смрт Синана Бајрамија, који је у Митровици страдао несрећним случајем али се може убројити у жртву демонстрација. Јасно је, међутим, да не може бити говора о десетинама, стотинама нити хиљаду убијених демонстраната и да је упорно понављање таквих навода у академској литератури одраз у најмању руку лењости при истраживању.

ИЗВОРИ

Архив Југославије
Фонд 112 - Танјуг
Фонд 507 - ЦК СК Југославије
Фонд 803 - Председништво СФРЈ

Архив Србије
Фонд Г274 - Председништво СР Србије
Фонд Ђ2 - СК ЦК Србије
Фонд - Танјуг

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Amensty International 1985: Amnesty International, *Yugoslav Prisoners od Conciencie*, London.

ШТАМПА

Борба 1981: „Неометани тероризам“, *Борба*, 15. јул 1981.
Danas 1982: „Kako je došlo do krvoprolića“, *Danas*, 19. мај 1982.
Побједа 1981: „Осуда студентских изгреда“, *Побједа*, 22. март 1981.
Политика 1981: „Реакционарним снагама смета стабилна Југославија“, *Политика*, 18. април 1981.

ЛИТЕРАТУРА

Bennett 1995: Christopher Bennett. *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*. London: Hurst & Company.
Vickers 1998: Miranda Vickers. *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*. University of California Press.
Von Kohl; Libal 1997: Christine von Kohl, Wolfgang Libal. „Kosovo, the Gordian knot of the Balkans“, in: *Kosovo: in the Heart of the Powder Keg*, ed. R. Elsie, Boulder: East European Monographs.

- Judah 2008: Tim Judah. *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- Keçmezi-Basha 2009: Sabile Keçmezi-Basha. *Të burgosurit politikë shqiptarë në Kosovë: 1945-1990 : (gjatë viteve 1945-1990 në ish-Jugosllavi shqiptarët kaluan në burgje 666 shekuj, 72 vjet e 7 muaj burgim)*. Shkup; Prishtinë; Tiranë: Logos-A.
- Kola 2003: Paulin Kola. *The Search for Greater Albania*. London: Hurst & Company.
- Крамpton 2003: Ричард Крамpton. *Балкан њосле Друїої свеїскої раїиа*. Београд: Клио.
- Krasniqi 2012: Gezim Krasniqi. „For Democracy — Against Violence’: A Kosovar Alternative“, *Resisting the Evil: [Post-]Yugoslav Anti-War Contention*, ed. B. Bilić, V. Janković, Nomos Publishers, 83-104.
- Mertus 1999: Julie Martus. *Kosovo: how myths and truths started a war*. Berkeley: University of California Press.
- Magaš 2003: Branka Magaš. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-Up 1980-1992*. London: Verso.
- Malcolm 1999: Noel Malcolm. *Kosovo. A Short History*, New York: New York University Press.
- Prifti 1990: Peter Prifti (ed.). *Confrontation in Kosova. The Albanian-Serb Struggle 1969-1999*. Boulder: East European Monographs.
- Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско њиїїање 1974-1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.
- Ристановић 2022: Петар Ристановић. „Лице и наличје мита о националној борби Албанаца са Косова – случај Тахира Мехе“. *Токови исїиорије*. Бр. 1 (2022). 171-202.
- Hoxha 1982: Enver Hoxha. *The Titoites. Historical notes*. Tirana: The Institute of Marxist-Leninist studeis at the central committee of the Party of labour of Albania.
- Cohen 2001: Lenard Cohen. *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*. Boulder: Westview Press.
- Çeku 2016: Ethem Çeku. *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*. London; New York: I.B.Tauris.
- Шта се догађало на Косову 1981: *Шїїа се гоїађало на Косову*, Београд: Политика.

Petar R. RISTANOVIĆ

VICTIMS OF DEMONSTRATIONS IN SAP KOSOVO IN 1981

Summary

This paper sheds light on the number of victims during the demonstrations and attempted rebellion of Albanians in the province of Kosovo in April 1981. Over the last four decades this number has been the subject of numerous manipulations, mystifications, and abuses. There are various estimates of the number of victims in academic works on the Kosovo issue. Hundreds, if not thousands potential victims are usually cited, far exceeding the official figure of eight dead protesters and one policeman. The available sources allow us to identify all of the victims with high certainty and shed some

light on the circumstances surrounding their deaths. Our conclusion is that official numbers were truthful – eight protesters and one policeman were murdered during the demonstrations in Priština, Uroševac and Vučitrn. One protester died in Mitrovica from drowning when he and his friends tried to swim over Sitnica while they were running away from the police. Official sources didn't mention his death because he wasn't killed during the clashes between protesters and the police.

Key words: Kosovo issue, SAP Kosovo, demonstrations in Kosovo 1981, victims of demonstrations.